

ЮНАЦЬКІ ВІКОВІ ІНІЦІАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ФІЗИЧНОЇ ЗРІЛОСТІ У ДІТЕЙ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Тетяна ОКОЛЬНИЧА
(Кіровоград)

В статі автором розкриваються суть і форми вікових ініціацій та їх вплив на формування соціальної та фізичної зрілості у дітей східних слов'ян.

Загальновідомо, що на процес виховання впливають зміни, що відбуваються в економіці й суспільстві. Різним періодам розвитку суспільства відповідають специфічні умови його матеріального й духовного життя, які змінюються з плином часу. Але людство нагромаджувало й неперехідні цінності, такі, як народне мистецтво, народні звичаї, традиції, ритуали, що передаються із покоління в покоління. Ці цінності відіграють визначальну роль в розвитку особистості: пізнання їх дитиною допомагає з ранніх літ оволодівати

життєвими й моральними заповідями, зберігати й передавати їх у майбутньому своїм дітям.

Щоб жити, треба виробляти й відтворювати матеріальні та духовні цінності. Для цього потрібно, щоб прийдешні покоління могли перейняти естафету життєдіяльності від старших. Адже людина в дитячому та юнацькому віці не має досвіду, знань, умінь й навичок поведінки, які потрібні їй для трудової й суспільної діяльності. Усе це приходить тільки через виховання, єдність, наступність і спадкоємність поколінь. Засвоюючи і використовуючи попередній досвід, нове

покоління збагачує й удосконалює його, робить свій внесок у розвиток матеріальної і духовної культури. Такою є закономірність суспільного прогресу.

Процес виховання у східних слов'ян був наслідком тривалого історичного етногенезу, відзначався відносною сталістю, залежністю від культурних традицій та особливостей соціально-економічного розвитку.

Особливістю досліджуваного періоду, на наш погляд, є те, що спеціально організоване виховання не домінує. У ті далекі часи існувало своє розуміння виховання. Головна увага педагогіки була спрямована в інший бік, на життєві правила, а не на наукові знання. Дитина повинна була виховуватися тією моральною атмосферою, якою вона дихала. В основу процесу виховання було покладено засвоєння молоддю набутих попередніми поколіннями обрядів, ритуалів, звичаїв. Їм належала дуже важлива роль. Адже все життя тогочасної людини було наскрізь ритуалізоване. Кожен її крок, її дія, кожен відрізок життя і переломні його моменти визначались чіткою і детально розробленою ритуальною програмою.

У суспільстві ритуал – це найбільш дієвий і по суті єдиний можливий спосіб переживання людиною і колективом критичних життєвих ситуацій. А тому значною була роль ініціації для соціалізації молоді. Ритуали ініціації належать до великої групи обрядів переходу, метою яких було дати можливість індивіду перейти від однієї соціальної позиції до іншої. Початок таких обрядів можна простежити ще у первісних людей. Саме тому хронологічні рамки даного дослідження не можуть обмежуватися тільки VI–XIII століттям. Метою екскурсу у більш пізні епохи є показ світоглядних переконань, що повною мірою впливали на розвиток поглядів про процес виховання.

У виховному процесі визначалася взаємодія різних елементів, у яких головна роль належала народним засобам. Виховання дітей проходило відповідно до необхідності наслідування підростаючим поколінням суспільно-історичного досвіду, нагромадженого попереднім поколінням з метою підготовки до життя і праці. Наслідування здійснювалося на основі народних традицій общинного та сімейного виховання.

Одним із вирішальних факторів розвитку виховного процесу були зміни в економіці та господарстві племінних об'єднань східних слов'ян, а саме: первісні поділи праці, перехід від привласницького типу господарства до виробництва, землеробська спеціалізація східних слов'ян. Поява й розвиток перших

ремесел, початок обробки металів, зміна системи землеробства призвели до значно більшої технологізації господарського життя, а отже, створюються потреби в ускладненні змісту та засобів виховання.

У VI–XIII століттях домінує індивідуально-сімейне виховання, хоча поряд ще існують різні форми суспільного виховання, наприклад такі як ініціація.

Зародження ініціації відбувається у первісних суспільствах мисливців та рибалок. Саме цими спеціальними ритуалами підлітки повинні були довести свою фізичну й соціальну зрілість.

Ініціаціями за віковою ознакою у науковій літературі прийнято називати обряди, які здійснюються в певному віці та закріплюють за індивідом новий соціальний статус (немовля – дитина – підліток – юнак – і т.ін.). Проблему ініціацій розглядали такі вчені, як Арнольд ван Геннеп, М.В. Тендрякова, К.В. Чистов, Г.В. Любимова, А.К. Байбурін та ін. Однак єдиного узагальненого погляду на цю проблему ще не вироблено.

Згідно з міркуваннями дослідника Арнольда ван Геннепа, який вбачав в ініціаційних обрядах один з випадків обрядів переходу, вони мають три стадії: 1) прелімінарна – відділення індивіда від попереднього стану, 2) лімінарна – проміжний стан, 3) постлімінарна – включення до нового стану. Мета обрядів переходу – дати можливість індивіду перейти від однієї соціальної позиції до іншої [1, 43].

М.В. Тендрякова дотримується дещо іншої точки зору, згідно з якою “ініціації наділені своїми специфічними ознаками, що роблять їх якісно відмінними від інших обрядів переходу” [2, 30]. На думку М.В. Тендрякової, ці ознаки не прив'язані до природної лінії розвитку індивіда і дають можливість побачити те, що зближує вікові ініціації з іншими посвячувальними церемоніями: 1) прилучення посвячуваного до таїнств, відомих лише тим, хто пройшов ініціацію та включення його в певну замкнуту корпорацію; 2) штучна заданість ситуації переходу, “якщо, наприклад, родильні, весільні, поховальні обряди пов'язані з реальною подією в життєвому циклі людини... то в обрядах ініціації ситуація зламу старої соціальної позиції та пошук нової створюються штучно” [2, 31]. Вона також зазначає, що вікові ініціації орієнтовані на біологічний вік людини досить умовно, і виділяє так звані пубертатні обряди [2, 31], які, на думку М.В. Тендрякової, помилково прирівнюються до вікових ініціацій. Тут, на нашу думку, можна простежити певну закономірність: чим менш розвинутою є спільнота, чим більш

наближеною до первісного стану вона є, тим більшою є міра посвячення в певні таїнства під час ініціації, і навпаки, чим розвинутіший соціум, тим менший ступінь сакралізації обряду, тим більше елементу гри в ньому.

У східних слов'ян ініціативна обрядовість часто певною мірою секуляризується, прив'язується до циклів природи та залежить лише від віку посвячуваного, а не від його здібностей.

К.В. Чистов виділяє такі типи обрядів: 1) календарні – пов'язані з циклічністю функціонування природного середовища; 2) сімейні – пов'язані з циклічністю функціонування людини від народження до смерті; 3) оказіональні – здійснюються не регулярно, а лише завдяки виникненню особливих, часто критичних обставин; 4) спеціалізовані – як правило, пов'язані з неземлеробськими заняттями в землеробському середовищі – обряди ковалів, пастухів, пасічників, знахарів тощо [3, 103]. Саме до сімейних обрядів дослідник відносить і ініціації за віковою ознакою.

А.К. Байбурін, розглянувши способи виготовлення таких ритуальних символів, як опудала Масляни, Костроми, Ярила тощо, доходить висновку, що виконання ролі головних персонажів, обраних з учасників підлітками, передбачувалось саме в ігрових варіантах обрядів, котрі в певних випадках брали на себе функції ініціації та можуть іноді інтерпретуватись як такі, що мають ініціативний характер [7, 43-45]. Отже, А.К. Байбурін, припускає можливість перехрещення та збіг ініціативних обрядів з обрядами, присвяченими природним циклам.

На думку Д.В. Громова, ініціації відіграють не лише соціальну функцію, а й психологічну: “Ми схильні розглядати ініціації не лише як засіб соціалізації, а й як метод стимулювання психологічної перебудови індивіда, що підлягав ініціації” [12, 65]. Власне кажучи, психологічна та соціальна складові взаємопов'язані: здобування нового соціального статусу передбачає певну ступінь психологічної зрілості і, навпаки, присвоєння соціального статусу є фактором, що стимулює психологічну перебудову [12, 34].

Згідно з думкою Є.М. Мелетинського, “первісний колектив примусово придушує, але не якісну своєрідність особистості, що ще не встигла розвинути, а природний егоїзм, біологічні інстинкти, що можуть виявитися руйнівними для роду” [11, 23].

Як зазначає Арнольд ван Геннеп, від народження до вступу в доросле життя дитину супроводжує низка обрядів, при цьому у різних народів період, що включає народження, отроцтво, ініціації розпадається

на більш або менш тривалі та численні етапи [1, 60]. В спільноту підлітків дитина входить лише після ініціації, а в спільноту дорослих – після весілля (власне, це вже не дитина, але шлюб також можна розглядати як певну ініціацію). Під кутом зору ініціативної обрядовості можна розглядати і обряд хрещення, наприклад, у слов'ян, який характеризується, насамперед, своїм суспільним і урочистим характером: “Існує звичай запрошувати на хрестинний обід усіх жителів селища, хоча приходять, звичайно, не всі” [8, 322]. Напевне, у звичаї запрошувати на хрестинний обід усіх жителів селища виявляється факт, що община приймає новонародженого і його мати до свого складу або, на думку Зеленіна, “бере їх під свій захист” [8, 323]. Тобто цілком правомірно розглядати слов'янські звичаї хрещення як акт прийому, акт включення в общину.

На думку Арнольда ван Геннепа, “фізіологічна зрілість та зрілість соціальна суть речі принципово відмінні, котрі збігаються лише зрідка” [1, 64]. Він зазначає, що для обох статей надзвичайно важко визначити рубіж фізичної зрілості і тому слід відрізнити поняття “...статева зрілість від поняття соціальна зрілість, також як розрізняють поняття фізична спорідненість (кровна) та спорідненість соціальна” [1, 67]. цьому віці повною свободою” [8, 330].

Є.М. Мелетинський вважає, що обряд першого підстригання у слов'ян можна вважати певним аналогом ініціації: “[11, 30]. В першу роковину народження дитини дитину саджали на стіл, причому хлопчика на сокиру, щоб він був майстерним в ремеслі, а дівчинку – на коноплю, щоб виросла гарною пряхою. Потім повитуха хрестоподібно вистригала волосся на голові дитини, потім повністю їх вистригала і отримувала за це коноплю.

Отже, вікові ініціативні обряди є різними за формою, проте схожі за своєю сутністю.

Ініціація у давніх слов'ян сприймалася як смерть і друге народження. Про ініціативні випробування, яких зазнавали хлопці у давніх слов'ян в прадавню епоху, ми дізнаємося передусім з фольклору. Так, матеріали казок, які виникли на основі ініціативних міфів, вказують на те, що ініціантів не просто вважали мертвими, а й піддавали символічному “розчленуванню”, завдаючи при цьому болісних ран [8, 314]. Обряд, безперечно, пов'язувався з болісними випробуваннями, можливо, навіть із втратою свідомості. Смерть і воскресіння викликалися діями, які зображали пожирання, поглинання хлопчика жажливою твариною, перебування його в шлунку тварини й повернення. Для здійснення цього обряду інколи будувались

спеціальні будинки чи намети, які мали форму тварини, при цьому двері являли собою пашу. Відлуння цього знайшло своє відображення у казках у вигляді “бхатинки на курячих ніжках”.

Інша форма тимчасової смерті виявлялася в тому, що хлопчика символічно спалювали, варили, смажили, рубали на шматки й знову оживляли. Відроджуваний отримував нове ім'я, на тіло наносились клейма та інші знаки проведеного обряду [5, 56].

Ймовірно, з обрядом ініціації пов'язані поняття “живої” і “мертвої” води, що так часто фігурують у казках. Мертва вода повертає людині життєві функції, казковий герой зростається, дихає, проте мертвий, як упир. Жива вода повертає людині людське обличчя. Очевидно, в результаті “повернення до життя” в процесі ініціації здобуття “людського обличчя” асоціювалося з отриманням імені [9, 38].

Вмираючи у своїй старій іпостасі, юнак у ході ініціації “перероджувався” на тварину – пса, вовка або ведмеда. Ритуальне переродження ініційованих на “псів”, “ведмедів”, “вовків” у давнину було характерним для багатьох індоевропейських народів, зокрема для скіфів, італіків, кельтів, германців, балтів й існувало тривалий час. З прийняттям хлопців у члени “звірино” союзу ініціація не закінчувалася, а починався її новий етап. Ставши воїнами “псами”, “ведмедами”, “вовками”, юнаки повинні були деякий час жити далеко від поселень свого племені “звіриним” життям.

Мешкали юнаки-“звірі” в особливому будинку холостяків. Існування таких будинків засвідчене етнографами в багатьох народів, які перебувають на стадії докласового суспільства. Стояв будинок у глибині лісу. Таке знаходження молодіжного чоловічого союзу в лісі було не випадковим, адже юнаки-“ведмеді”, будучи “звірами”, тобто несоціальними істотами, й повинні були перебувати за межею соціального світу. Етнографічні матеріали свідчать, що чоловічі союзи в багатьох народів поділялися на кілька рангів за віковим принципом, кожен з яких мав своє відділення в чоловічому будинку. Це ж було, очевидно, характерним і для давньослов'янських союзів молодих воїнів.

Аналіз фольклорного, а також етнографічного матеріалу дає змогу реконструювати побут і заняття членів “звіриних” ініціативних союзів наших предків. Зокрема, можна зробити висновок, що членів цих об'єднань теж піддавали реальним фізичним випробуванням. Про це свідчать міфологічні легенди, які є далекою

ремінісценцією прадавніх ініціативних ритуалів та міфів.

До завершальних ритуальних дій давньослов'янської ініціації входило обрядове перековування “ведмеда” на людину. Про це можна зробити висновок, аналізуючи фольклорний матеріал. Так, легенди оповідають, що ініційованих при їхньому “перетворенні” на людей, як правило, били (ломакою, бичем, вилами, перевеслом та ін.), щоб розбити звірину шкуру. В ініціації інших індоевропейських народів уходив обряд перековування та загартування ініційованих. З ним можна зіставити вельми поширений серед східних слов'ян казковий і легендарний сюжет про перековування ковалем старих людей на молодих, який, за В.Проппом, пов'язаний з ініціативними [9, 96]. У цьому плані викликає інтерес різдвяна гра в “ковалю”, у ході якої хлопці зображають жартівливе “перековування” дідів на підлітків яка, очевидно, є виродженим ритуалом [8, 13]. Тут також можливі паралелі з ритуальними “виковуваннями”, “виточуваннями”, “шліфуваннями” і т.д. майстра в ході ремісничих ініціатив. Усе це дає підставу вважати, що у давніх слов'ян на завершальному етапі здійснювалось ритуальне перековування ініційованих ковалем, котрий у міфології, як відомо, є персонажем, наділеним надприродною творчою силою.

Після обряду ініціації хлопчик ставав повноправним членом общини, отримував статус дорослої людини. Хлопчика спеціально навчали прийомів полювання, йому повідомлялись історичні відомості, правила і вимоги поведінки, побуту, повірялись релігійні таємниці, які раніше перебували за суворим табу. Таким чином, ініціації забезпечували засвоєння підлітками найважливіших трудових знань, умінь, навичок, системи цінностей, правил поведінки та світоглядних уявлень, прийнятих в общині. Носіями знань були старійшини. Вважалося, що вони були наділені особливим даром, який дозволяв їм виконувати функції вихователів. Від них вимагалось знання не тільки змісту наставлень, а й зовнішніх форм, яких дотримувались в обрядах ініціатив як виховного дійства. Виникла необхідність у знаннях не тільки змістової сторони виховних впливів, але й спеціальних засобів їх донесення до вихованців. Виховна практика переходила на більш високий рівень спеціально продуманої, цілової діяльності.

Отже, зміни в господарському житті зумовили подальшу генезу соціальної структури, а саме перехід від родової общини до сусідської, а потім до малої сім'ї в складі общини. Створюються умови для традиційного

родинного виховання. Умови життя у великій родині та певні соціальні та релігійні звичаї, традиції визначили комплекс загальних вмінь, навичок й моральних норм, які мали опанувати всі члени великої родини. Це зумовило існування такого соціального інституту виховання, як обряд ініціації, що був засобом формування соціальної та фізичної зрілості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Геннеп А. Обряды перехода: систематическое изучение обрядов. – М., 2002.
2. Тендрякова М.В. Мужские и женские возрастные инициации. – Этнографическое обозрение. – 1992. – № 4.
3. Чистов К.В. К классификации обрядов жизненного цикла // Язычество восточных славян. – Ленинград, 1990.
4. Любимова Г.В. Обрядовые игры с переходной семантикой в русской традиционной культуре. – Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4.
5. Бернштам Т.А. Предки-опекуны или участники переходного обряда (К генезису коллективного обхода у восточных славян) // Годичная научная сессия Института этнографии АН СССР. Краткое содерж. докл. 1983 г. – Ленинград, 1985.

6. Любимова Г.В. Система возрастного символизма в традиционной культуре русского населения Сибири // Народы Сибири: история и культура. – Новосибирск, 1997.

7. Байбурун А.К. Ритуал в традиционной культуре (структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов). – СПб., 1993.

8. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991.

9. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. – М., 1963..

10. Фредерик М. Дэнни. Ислам и мусульманская община // Религиозные традиции мира: В 2-х тт. – М., 1996. – Т. 2.

11. Найп, Дэвид М. Индуизм, эксперименты в области сакрального // Религиозные традиции мира: В 2-х тт. – Т. 2.

12. М.Громов Д.В. Традиционные юношеские инициации и современная точка зрения на подростковый кризис // Проблемы психологии развития. Материалы международной психологической конференции "Психическое развитие в онтогенезе: закономерности и возможные периодизации". – М., 1999.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Окольнічча Тетяна Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.